

مدیریت محیط زیست از نظر اسلام

پوهنمل محمد قاسم رشیدی

دیپارتمنت تعلیمات اسلامی پوهنځی شرعیات پوهنتون بدخشان، بدخشان افغانستان

Qaseemrashidi2019@gmail.com

orq/0009-0005-2742-3948

نویسنده

نشانی برقی

نشانی ارکاید

چکیده

محیط زیست انسانی عبارت است از مجموعه عوامل طبیعی و مصنوعی و اجتماعی که در اطراف او وجود دارد و بر زندگی اش تاثیر می گذارد و از او تاثیر می پذیرد. الله متعال زمین، آب، هوا و دیگر پدیده های طبیعی را برای رفاه و آسایش بشر آفریده، تا انسان از یک سو مطابق قانون طبیعی کون و شرع در آن ها تصرف نماید، و از طرف دیگر باید از آن ها پاسداری کند. هدف این تحقیق بازیابی راه حل چالش های محل زیست در روشنی آموزه های دینی می باشد. زیرا در شرایط کنونی، استفاده بی رویه از طبیعت و عدم رعایت قوانین اخلاقی و طبیعی آن، بشریت را در پرتگاه سقوط قرار داده و محیط زیست را با بحران خطرناکی مواجه ساخته است. در این تحقیق از روش تحلیلی-توصیفی با استفاده از ابزار کتابخانه استفاده صورت گرفته است. با این حال، محیط زیست ابعاد گسترده ای دارد که بحث روی تمام جوانب آن ممکن نبوده، بناء بحث خود را روی سه نقطه کلیدی که مدیریت زمین، آب و هوا می باشد، متمرکز نموده ام. با بررسی متون دینی به این نتیجه رسیدیم که اگر آیات و احادیثی که در زمینه ی حفظ و مراقبت از محیط آمده اند، به صورت درست با زخوانی و تطبیق شوند بدون شک مشکل بنیادی نه تنها جامعه ی اسلامی، که از همه ی بشریت حل خواهد گردید، زیرا اصول اخلاقی و عقیدتی در این زمینه نقش کاملاً ملموس، فراگیر و قابل ملاحظه ای دارند.

کلیدواژه ها: مدیریت، محیط زیست، اسلام، انسان.

Environmental Management from an Islamic Perspective

Author **Muhammad Qasem Rashidi**
[Islamic Studies Department, Shariah Faculty,
Badakhshan University, Badakhshan
Afghanistan
E-mail Qaseemrashidi2019@gmail.com
Orcid [orq/0009-0005-2742-3948](https://orcid.org/0009-0005-2742-3948)

Abstract

The human environment consists of a collection of natural, artificial, and social factors that surround an individual, influencing their life and being influenced by them in return. Almighty Allah created the earth, water, air, and other natural phenomena for the comfort and well-being of humanity. On one hand, humans are to interact with these resources in accordance with natural laws and religious principles, and on the other hand, they are obliged to safeguard them. The aim of this research is to explore solutions to the challenges facing human habitats in light of religious teachings. In the current context, the reckless exploitation of nature and the failure to observe its ethical and natural laws have led humanity to the brink of catastrophe, placing the environment in a dangerous crisis. This study employs a descriptive-analytical method, utilizing library-based tools. However, given the vast scope of environmental issues, it is not feasible to address all dimensions comprehensively. Therefore, I have focused my discussion on three key areas: land, water, and air management. Through an examination of religious texts, I have concluded that if the verses and hadiths concerning environmental preservation are properly revisited and implemented, the fundamental problems facing not only Islamic societies but humanity as a whole will undoubtedly be resolved. This is because ethical and theological principles play a profoundly significant, pervasive, and observable role in this matter.

Keywords: Management, Environment, Islam, Humanity.

مقدمه

خداوند متعال، انسان را در زمین برای بندگی خود آفریده و طبیعت را مسخر او ساخته است تا از آن به صورت قانون- مند استفاده کند. تمام فراورده‌های زمین در اختیار انسان قرار داده شده و مدیریت آن‌ها نیز به عهده‌ی او گذاشته شده است. یکی از مکلفیت‌های انسانی و اخلاقی بشر، حفاظت از نظام خلقت و شگوفایی محیط زیست (خاک، آب و هوا) است. اما استفاده‌ی بی‌رویه از محیط زیست، استهلاک سرسام‌آور منابع طبیعی، تاسیس کارخانه‌جات تولیدات صنعتی، ذوب شدن یخچال‌ها، گرمی رو به افزایش زمین، تخریب لایه‌های ازن، بیابانی شدن زمین‌های مزروعی، آلودگی هوا و کمبود آب‌های صحی و مسایل از این قبیل، چالش‌هایی را در برابر تدوام زندگی بشر قرار داده است. دقیقاً این همان چیزی که در قرآن کریم به نام «فساد فی الأرض» یاد شده است که باید از آن جلو گیری شود.

تبیین مسأله

یقیناً گرم شدن کره‌ی زمین، کمبود آب‌های مورد نیاز، قطع سرسام‌آور جنگلات، تخریب زمین و آلود ساختن هوا و آب، به معضل بزرگ و حل ناشدنی تبدیل شده است. بنا به آمارهای سازمان ملل، در کمتر از دو قرن با مصرف سوخت‌های فسیلی و نابود شدن جنگل‌ها، مقدار کل کاربن دای اکساید در اتمسفر به میزان 25% بالا رفته است. اکنون بشر به این حقیقت پی برده است که فعالیت بی‌رویه‌ی انسان می‌تواند بقای انسان را در کره‌ی زیر سوال ببرد، زیرا آلودگی محیط زیست مثل آتشی است که هیزم تر و خشک گناهکاران و غیر گناهکاران را باهم می‌سوزاند، بنابراین لازم است تا تمامی ساکنان کره زمین برای توسعه پایدار و جلوگیری از تخریب محیط زیست و آلودگی، مشارکت فراگیر و هماهنگ داشته باشند. نقش مسلمانان در این بحران فراگیر بشری چه گونه است و دین مقدس اسلام در این زمینه چه راه حل‌هایی در پیش روی ما قرار می‌دهد، موضوع محوری این تحقیق است

سؤالات تحقیق

1- محیط زیست در قرآن کریم، سنت نبوی و فقه اسلامی از چه جایگاهی برخوردار است؟

2- آیا دین مقدس اسلام در زمینه‌ی «مدیریت محیط زیست»، برنامه و دستور العمل‌هایی دارد؟

اهداف تحقیق

- رعایت اصول و آدابی که دین مقدس اسلام در زمینه‌ی مدیریت محیط زیست، وضع نموده است.
- جلوگیری از آلودگی محیط زیست مطابق اصول اخلاقی، اعتقادی و راهکارهای شرعی.
- بیرون رفتن از چالش‌هایی که به سبب آلودگی آب و هوا، فرا راه جامعه بشری - به ویژه کشورهای اسلامی - قرار گرفته است

روش تحقیق

در این مقاله از روش تحلیلی- توصیفی با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای استفاده شده است. احادیث مربوط به موضوع از کتاب‌های حدیث جمع آوری و دسته بندی شده و سپس مورد تحلیل قرار گرفته اند. به همین گونه تلاش صورت گرفته تا آیات و احادیث ترجمه‌ی دقیق شوند.

پیشینه‌ی تحقیق

با توجه به اهمیت موضوع، کتاب‌ها و مقالات فراوانی در این زمینه به زبان‌های مختلف نوشته شده است که این چند کتاب در دسترس بنده بودند: اسلام و محیط زیست از (نورالدین امر، 1394هـ) اصول اخلاقی محیط زیست از (حمید فغفور مغربی، 1388هـ) نقش اعتقادات در حفظ محیط زیست از (علیرضا الماسوندی، 1401هـ). اما نوشته‌های فوق، هرکدام به یکی از بخش‌های موضوع پرداخته اند. به طور مثال حمید فغفور تنها اصول اخلاقی محیط زیست را مورد بررسی قرار داده است، به همین گونه ماسوندی فقط نقش اعتقادات در مدیریت محیط زیست را به بررسی گرفته است، در حالی که نورالدین امر به نقش عقاید و اخلاق در محیط زیست هیچ اشاره‌ای نداشته، بناء من خواسته‌ام موضوع را به صورت جامع‌تر مورد بررسی قرار دهم.

اهمیت تحقیق

اهمیت پرداختن به طبیعت آنجا آشکار می‌شود که یکی از قوی ترین ادله در اثبات وجود خداوند، اقتباس شده از محیط زیست و نظم موجود در طبیعت است که منجر به شکل‌گیری برهان نظم می‌گردد. شرنوشت بشر با محیط زیست گره خورده است، بناء اگر محیط

زیست مدیریت نشود، بستر زندگی انسان نیز برچیده خواهد شد. بناء پرداختن به محیط زیست، شناسایی مشکلاتی که سبب آلودگی محیط زیست می‌گردد و یافتن راه حل آن، در حقیقت پرداختن به سرنوشت خود انسان است.

نتایج ویافته ها

تعریف علمی محیط زیست

محیط زیست در معنایی که امروزه به کار می‌رود؛ در بسیاری از زبان‌ها، اصطلاحی نو و تازه است. کاربرد آن در زبان فرانسه به قرن دوازدهم باز می‌گردد. این اصطلاح از آغاز ده‌ی شصت کاربردی مستمر و مؤثر پیدا کرده و در خلال همین دهه کلمات جدیدی برای بیان این مفهوم، در زبان‌های مختلف مورد استفاده قرار گرفته است. این امر نشان از سابقه‌ی تقریباً 30 سال توجه بخش عظیمی از جهان، به طور همزمان، نسبت به پدیده‌ای تازه است که پیش روی جهان مدرن قرار دارد. مفهوم لغوی (Environment) محیط است که اصطلاحاً برای مفهوم محیط زیست به کار گرفته است. محیط زیست، به تمامی محیطی اطلاق می‌شود که نسل انسان به طور مستقیم و غیرمستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت‌های او در ارتباط با آن قرار دارد. به زبان ساده محیط زیست عبارت است از هوا، آب، خاک، گیاه، جنگل، بیشه، مرتع، دریا، دریاچه، رودخانه، چشمه، آب‌زیان، حیوانات، کوه، دشت، جلگه، کویر، شهر، یاده که شامل کوچه، خیابان، ساختمان و غیره می‌شود محیط زیست انسانی نیز عبارت است از؛ مجموعه عوامل طبیعی و مصنوعی و اجتماعی که در اطراف او وجود دارد و بر زندگی اش تاثیر می‌گذارد و از او تاثیر می‌پذیرد. (الماسوندی، 1351: 5).

تقسیم محیط زیست: محیط زیست انسانی به سه بخش تقسیم می‌شود:

الف: محیط زیست طبیعی که شامل قسمتی از فضای کره زمین است که به دست بشر ساخته نشده است، مانند کوه، جنگل، دریا. محیط زیست طبیعی به دو بخش تقسیم می‌شود:

1- بی‌جان؛ مانند آب، هوا، خاک و غیره.

2- محیط زیست جان‌دار، مانند گیاهان، حیات وحش و غیره.

ب: محیط زیست مصنوعی: این بخش، قسمتی از محیط زیست را شامل می‌شود که به دست بشر ساخته شده است. به طور کلی، شهرهای ما با تمام محتوای شان محیط زیست

مصنوعی ما را تشکیل می‌دهند، خانه‌ها، مدارس، فرودگاه‌ها، کارخانه‌ها و... همگی از اجزای محیط زیست مصنوعی به شمار می‌روند. فرم و شکل محیط زیست مصنوعی حاصل نیروی فکر جامعه است و از آن می‌توان به عنوان شاخصی برای شناخت طرز تفکر و فرهنگ هر جامعه بهره جست؛ بر پایه‌ی همین استدلال می‌توان از طریق بررسی تمیزی یا آلودگی ی که شهر به کیفیت فرهنگی مردم آن شهر و میزان اهمیتی که برای بهبود کیفیت شرایط زندگی خود قایل هستند، پی برد.

چ: محیط زیست اجتماعی: همه انسان‌های اطراف ما اعم از خانواده، همسایه، همکار و... محیط زیست اجتماعی ما را تشکیل می‌دهند. این بخش از محیط زیست، دارای اهمیت زیادی است؛ زیرا زندگی انسان یک موجود اجتماعی است که در سایه‌ی ارتباط با دیگران مفهوم پیدا می‌کند (الماسوندی، 1401: 36).

طبیعت در جهان بینی اسلامی

کار و تلاشی که در جوامع بشری پیرامون طبیعت صورت گرفته، بر دو نوع جهان بینی استوار است: یکی جهان بینی الهی و دیگری جهان بینی مادی، که این دو نوع جهان بینی، خود باعث دو طرز تفکر و در نتیجه، دو گونه برخورد با محیط زیست می‌شود؛ زیرا جهان بینی مادی بر این اعتقاد است که طبیعت، فاقد شعور است و می‌توان هر گونه دخل و تصرفی در آن نمود. کسی می‌تواند در این عرصه موفق شود که بیشترین بهره را از طبیعت ببرد و با توانایهای علمی و فن آوری‌های جدید، محیط را مقهور خود نماید، این در حالی است که در جهان بینی الهی، نه تنها طبیعت فاقد شعور نیست، بلکه موجودی هوشمند و نشانه از نشانه‌های الهی شمرده می‌شود: **{تَسْبِیحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا}** {الإسراء: 44}

ترجمه: آسمان‌های هفتگانه و زمین و کسانی که در آن‌ها هستند همگی، تسبیح خدا می‌گویند و بلکه هیچ موجودی نیست مگر این که حمد و ثنای وی می‌گویند، ولی شما تسبیح آن‌ها را نمی‌فهمید بی‌گمان یزدان بس شکبیا و بخشنده است.

قرآن کریم، مالکیت همه اشیا را از آن خداوند متعال دانسته و مالکیت انسان نسبت به اموال مالکیت قراردادی است که از سوی خداوند متعال به افراد، به عنوان امانت تفویض شده است، مانند مالکیت انسان بر اعضای بدن خود، درآیات متعددی تصریح شده است که

همه موجودات که در آسمان‌ها هستند و از محدوده‌ی علم بشر پنهان و آنچه در زمین است و آنچه بین آن‌ها است و آنچه در اعماق زمین است از آن خدا است و مالک حقیقی آن‌ها، الله متعال می‌باشد. پس ما در محیطی زندگی می‌کنیم که خدای عالم، خالق و مالک و حاکم آن است و هدایت و تربیت عالم نیز به عهده‌ی او است. در قرآن کریم آمده است:

وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ آل عمران: 189].

ترجمه: و ملک آسمان‌ها و زمین از آن خدا است، و خدا بر هر چیزی توانا است. اهمیت پرداختن به طبیعت آنجا آشکار می‌شود که یکی از قوی‌ترین ادله در اثبات وجود خداوند، اقتباس شده از محیط زیست و نظم موجود در طبیعت است که منجر به شکل‌گیری برهان نظم می‌گردد. حکمای مشا از مشاهده افعال متکثر و هماهنگی که در گیاهان و حیوانات است و مستند به اجزای و عناصر مادی خاص درون گیاه یا حیوانی است، نفس حیوانی یا گیاهی را نتیجه گرفته‌اند و شیخ اشراق از هماهنگی عالمانه و مدبرانه میان عناصر، به اثبات خدای متعال برای آن‌ها می‌پردازد (الماسوندی، 1401: 36).

قرآن کریم در آیات متعدد به این مسئله می‌پردازد: **إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَبْصَارِ آل عمران: 190**

ترجمه: مسلماً در آفرینش آسمان‌ها و زمین، و آمد و رفت شب و روز، نشانه‌ها و دلایلی برای خردمندان است.

در اندیشه اسلامی، انسان سرور زمین و عهده دار نقش اول روایت‌ها و حکایت‌ها در قرآن است و همه‌اشیایی که در زمین وجود دارد برای او و در خدمت او است و هر گونه تغییر و تبدیلی در طبیعت در تسخیر او، توسط او صورت می‌گیرد. چنین برجستگی باعث می‌شود که انسان، گرامی‌تر و عزیزتر از همه‌اشیای مادی باشد، طوری که قرآن کریم بدان تصریح نموده است.

به همین گونه محیط زیست در فقه اسلامی نیز جایگاه بلندی دارد. قانون طبیعت یک حق، همگانی است و تخریب آن، برخلاف قوانین زیست محیطی می‌باشد. روشن است که اقدام به تخریب محیط زیست، در واقع اقدامی برخلاف حق، یعنی جنگیدن با حق است. یکی از مشهورترین قاعده‌های فقه اسلامی که در بیشتر ابواب؛ مانند عبادات، معاملات،

روابط اجتماعی و اقتصادی از آن بهره‌ی زیادی گرفته می‌شود، قاعده «لاضرر ولاضرار»¹ است. لاضرر و لاضرار، یعنی این که در اسلام هر حکمی که اصل وجود یا توسعه و استمرار آن مستلزم ضرر و ضرار بوده باشد منفی است. به عبارت دیگر، حکم کلی در اسلام این است که احکام موضوعه در اسلام نبایستی به ضرر و ضرار منجر گردد. (خزایی، 1396: 17).

مدیریت محیط زیست

انسان به عنوان بخشی از این عالم عظیم هست و هرگز نمی‌بایست به صورت یک وصله‌ی ناهماهنگ در این عالم زندگی کند. عالم نظام و میزانی دارد و انسان‌ها نیز باید برای حیات توأم با سعادت و سلامت خویش از این نظام و میزان و قوانین و معیارهای توازن بخش عالم هستی تبعیت کنند. همانطوری که اگر میزان و قانون از عالم پرچیده شود راه فنا و نابودی درپیش می‌گیرد. اگر انسان‌ها نیز در زندگی فردی و اجتماعی خویش فاقد نظم و میزان بوده و التزامی به رعایت معیارهای به‌هنجار در زندگی اجتماعی خویش نداشته باشند، رو به فنا خواهد رفت. با توجه به این امر، مدیریت محیط زیست مطابق قوانین کون و شرع یک امر ضرور بوده که در مباحث آتی روی مدیریت، زمین، آب و هوا در روشنی آیات و احادیث بحث خواهیم نمود.

الف: مدیریت زمین

خاک تأمین کننده مواد غذایی است، خاصیت تصفیه‌کنندگی نیز دارد و به همین دلیل به عنوان یکی از پالاینده‌های مهم طبیعت محسوب می‌شود. بستر بودن خاک برای حیات و هرگونه آلودگی در این محیط به طور مستقیم یا غیر مستقیم بر دیگر موجودات زنده اثر می‌گذارد، این را می‌شود با در نظر داشت موارد زیر، مدیریت نمود.

1- حفاظت زمین از آلودگی

متاسفانه آلودگی خاک نسبت به سایر آلودگی‌های زیست محیطی؛ همچون آب و هوا، به دلیل ملموس نبودن آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. اما باید توجه نمود که خاک به عنوان یک عنصر میانی بین آب و هوا نقش بسیار مهمی در انتقال و نگهداشت آلودگی

¹ این قاعده از حدیث گرفته شده است که در کتاب‌های مختلف حدیثی آمده است از جمله در سنن ابن ماجه. محمد فواد عبدالباقی در حاشه این کتاب می‌گوید: با آن که این حدیث منقطع است ولی روای‌های حدیث ثقه هستند. با این حال این حدیث به حیث قاعده فقهی متداول در آمده است. (ابن ماجه، 784/2).

دارد، به خصوص به دلیل ماهیت جامد بودن آن مسأله‌ی نگهداشت و انتقال آلودگی از این محیط به سایر محیط‌ها و جان‌داران قابل تامل است. (الماسوندی، 1401: 40)

بناء آلوده ساختن محیط زیست، نمونه‌ی آشکار فساد در زمین است، زیرا نقطه‌ی مقابل اصلاح و صلح، یعنی سازگاری در نظام طبیعت است. در قرآن کریم آمده است: **وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ** [الأعراف: 85]

ترجمه: و در زمین بعد از اصلاح آن فساد و تباهی نکنید. این کار به سود شما است اگر ایمان دارید.

آمار محیط زیست در زمینه‌ی کویرزایی بسیار و حشتناک است: سالانه 18 میلیون هکتار از زمین‌های کشاورزی به صحرا می‌پیوندند. فضای سبز جنگل جهانی از 37 میلیون کیلومتر مربع به 24 میلیون کیلومتر مربع کاهش یافته است، 90 کشور با بیابان زایی دست به گریبانند و 40 درصد فرآورده‌های کشاورزی جهان پایین آمده و... (امرا، 1394هـ: ص 27).

در حالی که قرآن کریم تخریب کشتزار و جنگلات را فساد قلمداد نموده است: **وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ** **الْفُسَادَ** [البقرة: 205]

ترجمه: و هنگامی که پشت می‌کند و می‌رود در زمین به تلاش می‌افتد تا در آن فساد و تباهی ورزد و زرع و نسل (انسان، حیوان و درختان) را نابود کند و خداوند فساد و تباهی را دوست نمی‌داند.

2- اصلاح زمین

دین مقدس اسلام برای اصلاح زمین، حفظ امنیت فضای سبز و طبیعت راهکارهای زیادی را به صورت عملی و اخلاقی به اجرا گذاشته است، زیرا هدف از تسلط بر زمین، استفاده از زمین و عمران و آبادی آن است، نه سیطره‌ی مطلق بر آن. در قرآن کریم آمده است: {هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا} {هود: 61}

ترجمه: او است که شما را از زمین آفریده است و آبادانی آن را به شما واگذار نموده است بازسازی زمین و عمران آن، جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ دینی ما دارد، به همین خاطر است که زمین به هر صورتی که امکان دارد، باید مورد استفاده قرار بگیرد. پیامبر اکرم صلی الله

علیه وسلم می‌فرماید: "مَنْ كَانَتْ لَهُ أَرْضٌ فَلْيُزْرِعْهَا، أَوْ لِيَمْنَحْهَا أَخَاهُ (بخاری، 1388: 118/2).

ترجمه: کسی که زمینی دارد باید آن را کشت کند و یا به برادرش ببخشد (تا آن را آباد کرده از آن استفاده نماید).

سطح زمین نقش چشم‌گیری در تولید زراعت دارد، اهمیت پستی و بلندی زمین از سطح دریا و همچنین تناسب دوری و نزدیکی آن به آفتاب، مساعد بودنش با سیستم وزش باد و باران همه و همه زمینه‌ی خوبی است برای توسعه زراعت و کشت و کار (هارون، 1423: 11).

همه این‌ها نعمت‌های الهی بوده که باید پاسداری شوند، طوری که الله متعال می‌فرماید: **وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرِّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ [الأنعام: 141]**

ترجمه: خدا است که آفریده است باغهایی را که بر پایه استوار می‌باشند و باغهایی را که چنین نیستند و خرمائوها و کشتزارها را آفریده است که ثمره‌ی آن‌ها گوناگون است، و نیز درختان زیتون و انار را آفریده است که هم‌گونند و متفاوتند. هنگامی که به بار آمدند از میوه‌ی آن‌ها بخورید و به هنگام رسیدن و چیدن و درو کردن‌شان از آن‌ها ببخشید و زکات لازم آن‌ها را بدهید، و اسراف نکنید، زیرا که خداوند اسراف‌کنندگان را دوست نمی‌دارد.

با توجه به این امر است که کسی که زمینی بایری را آباد می‌کند، آن زمین به او تعلق گرفته، شخصی دیگر حق تصرف در آن را ندارد. از فرامین رسول اکرم صلی الله علیه وسلم است: **مَنْ أَعْمَرَ أَرْضاً لَيْسَتْ لِأَحَدٍ؛ فَهُوَ أَحَقُّ".** قال عروءة: قضی به عُمَرُ رضي الله عنه في خلافته (بخاری، 1388: 116/2).

ترجمه: هرکسی زمینی که به کسی تعلق ندارد را آباد کند، او از دیگران بدان زمین اولاتر است. عروه می‌گوید: عمر رضی الله عنه در زمان خلافت خود همین گونه فیصله کرد). بناء رسیدگی به محیط زیست و کمک در برقراری نظم و انضباط آن عبادت، و برهم زدن و یا خدشه دار کردن زیبایی آن از جمله گناهان شمرده شده است: رسول اکرم صلی الله

علیه وسلم می فرماید: عُرِضَتْ عَلَيَّ أَعْمَالُ أُمَّتِي حَسَنُهَا وَسَيِّئُهَا، فَوَجَدْتُ فِي مَحَاسِنِ أَعْمَالِهَا إِمَاطَةَ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ، وَوَجَدْتُ فِي مَسَاوِي أَعْمَالِهَا التُّخَاعَةَ فِي الْمَسْجِدِ لَا تُدْفَنُ" ابن خزيمة، (ب ت): 643/1² (این حدیث در کتب مختلف حدیثی از جمله در مسند احمد، مسند بزار و غیره آمده و شیعب ارنووط گفته: این حدیث مطابق شرط امام مسلم است. مسند احمد: 448/35)

ترجمه: کارنامه امت؛ از خوبی‌ها و بدی‌های‌شان، بر من عرضه شد. دیدم که از جمله خوبی‌های آن، کنار زدن هر آنچه باعث آزار و اذیت مردم می‌شود از سر راه بود. و از جمله بدی‌های‌شان بلغمی است که در مسجد انداخته شده روی آن خاک نریخته اند محمد فود عبدالباقی در شرح کلمه‌ی «إِمَاطَةُ الْأَذَى» که در صحیح مسلم نیز آمده است، می‌نویسد: مراد دور کردن و یک سو کردن هر چیزی است که سبب آزار و اذیت انسان می‌گردد، مانند سنگ، کلوخ، خار و چیزهای از این قبیل. نیساپوری، ب ت: 63/1
3 کاشت درخت

درخت در تغییر آب و هوا، زیبایی طبیعت و جلب باران نقش بسیار مهمی دارد. درخت مانند کارخانه‌ای است که فعالیت‌های قابل ملاحظه‌ای را بدون چشم‌داشتی به جامعه تقدیم می‌کند. به همین سبب است که رسول اکرم صلی الله علیه وسلم فرمودند: عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنْ قَامَتِ السَّاعَةُ وَفِي يَدِ أَحَدِكُمْ فِسِيلٌ، فَإِنْ اسْتَطَاعَ إِلَّا تَقْوَمَ السَّاعَةُ حَتَّى يَغْرِسَهَا، فَلْيَفْعَلْ» (الطیالسی، 1398: 545/3).

ترجمه: اگر قیامت برپا شد و در دست کسی از شما نهالی بود، و اگر می‌توانست آن را قبل از برپایی قیامت بکارد، حتماً این کار را انجام دهد

در آموزه‌های دینی، کاشت درخت یک عمل اسلامی و عبادی است. رسول اکرم صلی الله علیه وسلم می‌فرماید: عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -: "مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَغْرِسُ غَرْسًا، أَوْ يَزْرَعُ زَرْعًا، فَيَأْكُلُ مِنْهُ طَيْرٌ، أَوْ إِنْسَانٌ، أَوْ بَهِيمَةٌ (وَفِي رِوَايَةٍ: دَابَّةٌ؛ إِلَّا كَانَ لَهُ بِهِ صَدَقَةٌ" (بخاری، 1380: 109/2).

ترجمه: هر فرد مسلمانی که درختی بکارد یا زراعتی کشت کند، و پرندگان یا انسان‌ها یا حیوانات از آن بخورند در آن برای او اجر و پاداش (صدقه) است.

ب: مدیریت آب

² شیعب ارنووط این حدیث را در حاشیه همین کتاب بررسی نموده می‌گوید که صحیح است.

آب یکی از نعمت‌های بزرگ پروردگار است که مایه‌ی حیات تمام موجودات می‌باشد. آب 72 در صد روی زمین را پوشانیده است. 97/2 در صد حجم آب کره زمین در اقیانوس‌ها و دریاها است. حدود 1/23 در آب‌های زمین شیرین است که حدود یک سوم این مقدار قابل مصرف است (مغربی: 1388: 32).

آب یک ماده‌ی ضروری جهت زندگی بر روی زمین و جزئی از بدن همه‌ی موجودات زنده است. طوری که در قرآن کریم آمده است: **وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ [نور: 45]**. ترجمه: خداوند هر جنبنده را از آب آفریده است.

به اثر تحقیقاتی که صورت گرفته گفته می‌شود که مقدار آب در حیوانات زنده مابین 70-90% مطابق به نوعیت حیوان می‌باشد. مقدار آب در جسم انسان حدودا 7% مطابق وزن کلی جسمش می‌رسد، به همین گونه مقدار آن در میوه‌ها به 90% و در سبزیجات به 85% می‌رسد. (الحفیظ، 1432: 95)

در قرآن کریم نیز به این مسأله تصریح شده است: **{وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ} [الأنبیاء: 30]**

ترجمه: و هرچیز زنده‌ای را از آب آفریده ایم. آیا ایمان نمی‌آورند؟
دین مقدس اسلام، تصرفات ناشایست را مانند انداختن فاضلاب و تفاله کارخانجات، استفاده از سمها و حشره‌کش‌ها، شستشوی ظرف و لباس، و انداختن آشغال‌ها و کثافت‌های حیوانی در آب‌های رودخانه‌ها، گناه تلقی کرده و با فراهم کردن بستر فرهنگی مناسب، پیروان خود خود را از هرگونه تصرف اشتباه در این زمینه برحذر می‌دارد. قال رسول الله - صلی الله علیه وسلم - : **"اتَّقُوا الْمَلَاعِنَ الثَّلَاثَةَ: الْبَرَّازَ فِي الْمَوَارِدِ، وَقَارِعَةَ الطَّرِيقِ، وَالظَّلَّ"** (أبی داود، 1383: 21/1).⁽³⁾

ترجمه: از سه موردی که باعث جلب لعن و نفرین برای فرد می‌شوند دوری کنید: ادرار در آب، و یا سر راه‌های عمومی، و در سایه.

در حدیث دیگری آمده است: **"لَا يُؤْمِنَنَّ أَحَدُكُمْ فِي الْمَاءِ الدَّائِمِ الَّذِي لَا يَجْرِي، ثُمَّ يَغْتَسِلُ فِيهِ"** (بخاری، 1388: 95/1).

³ شعبی از نصوص گفته است: این حدیث حسن لغیره است، ابن ماجه نیز این حدیث را تخریج نموده در ص 328 و برای آن شاهی از طریق ابی هریره آمده است. (أبی داود: 21/1).

ترجمه: باید کسی از شما در آب ایستاده‌ای که روان نیست، ادرار نکند که بعدا در آن غسل می‌کند.

در فرامین دیگری رسول اکرم صلی الله علیه وسلم به حفاظت از آب نوشیدنی از دخول حشرات و میکروب‌ها و گرد و خاک نظافت آن بسیار تأکید شده است: قال النبي صلی الله علیه وسلم: «أغلقوا الباب، وأوكلوا السقاء» (ترمذی، 1423: 4/263⁴).

ترجمه: رسول اکرم صلی الله علیه وسلم فرموده است: در واژه را بسته کنید و سر ظرف‌های تان را ببندید.

در حدیث دیگر آمده است: عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: نَهَى رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ اخْتِنَانِ الْأَشْقِيَةِ (بخاری، 1388: 3/472).

ترجمه: از ابو سعید خدری رضی الله عنه روایت است که رسول اکرم صلی الله علیه وسلم از نوشیدن آب از ظرفی که دهان اش شکسته است ممانعت فرمودند.

ج: مدیریت هوا از آلودگی

آلودگی هوا عبارت است از حضور یک یا چند آلاینده در آن. آلودگی هوا به وضعیت اشاره دارد که در آن هوا با مواد و ذرات آلوده کننده مانند گازهای ناخالص، ذرات معلق، ترکیبات شیمیایی و غیره یکجا می‌شود. هوا یکی از عناصر ارزشمند و حیاتی است، چیزی که با استنشاق آن زندگی خود را تداوم می‌بخشیم. هوا، اقیانوسی است که در آن تنفس می‌کنیم 9/99 درصد هوا از نیتروژن، اکسیژن، بخار آب و گازهای بی‌اثر تشکیل شده است. (مغربی، 1388: 33).

فقهای اسلام در زمانی که غرب در غارها و جنگل‌ها زندگی بدوی را سپری می‌کرد، در مورد بهداشت عمومی جامعه و عدم آلودگی هوا قلم زده؛ برپایی آسیاب، حمام‌های عمومی، پوست‌سازی، آهنگری و هر آنچه باعث آلودگی هوا شود را در بین خانه‌های مسکونی و وسط شهر ممنوع دانسته، نظافت هوا و حمایت از آن را فرض عین بر هر فرد مسلمان تلقی می‌کردند. این در حالی است که براساس برآورد سازمان جهانی بهداشت آلودگی هوا در هر سال موجب مرگ سه میلیون نفر می‌شود. کارشناسان معتقدند که آلودگی هوا سه پیامد اصلی شامل «باران اسیدی، تخریب لایه‌ی ازن و گرم شدن زمین را در مقیاس بین‌المللی به دنبال دارد» (مغربی، 1388: 33).

⁴ این حدیث را امام ترمذی در نفس صفحه صحیح گفته است.

در احادیث متعددی به سرسبزی و غرس نهال مسلمانان را تشویق نموده که سبب پاکی هوا می‌گردد. به همین گونه ضرر رساندن به دیگران گناه دانسته است. بناء مصرف بیش از حد سوخت‌های فسیلی مانند نفت، گاز وزغال سنگ، باعث آلودگی هوا شده که این خود بزرگترین خطر برای سلامتی انسان است. در حدیث دیگر می‌فرماید: " الْمَسْلُومُ مَنْ سَلَّمَ الْمَسْلُومُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَبَدَنِهِ » (بخاری، 1388: 21/1)

ترجمه: مسلمان کسی است که سایر مسلمانان از دست و زبان او در امان باشند از نظر اسلام، هر آنچه باعث آلودگی هوا - حتی در محیط بسیار بسته و تنگ بهداشت فردی - شود ممنوع اعلام شده است: أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ: " مَنْ أَكَلَ ثُومًا أَوْ بَصَلًا فَلْيَعْتَزِلْنَا، أَوْ قَالَ: فَلْيَعْتَزِلْ مَسْجِدَنَا، وَلْيَقْعُدْ فِي بَيْتِهِ » (بخاری، 1388: 265/1)

ترجمه: رسول اکرم صلی الله علیه وسلم گفته است: کسی که سیر یا پیاز - یا هر چیز بد بویی - خورده باشد به مسجد ما یاید

در حدیثی دیگری آمده است: مَنْ أَكَلَ مِنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ الْمُتَنَبِّئَةِ فَلَا يَقْرَبَنَّ مَسْجِدَنَا، فَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ تَأْذَى مِمَّا يَأْذَى مِنْهُ الْإِنْسُ " الشَّيْبَانِي، 1416: 259/23.⁵

ترجمه: رسول اکرم صلی الله علیه وسلم فرموده است: کسی از این درخت بدبوی - پیاز - اگر خورد پس به مسجد ما نزدیک نشود، چرا که فرشتگان نیز از هر آنچه باعث آزار و اذیت انسانها شوند آزرده خاطر می‌گردند.

نتیجه‌گیری

نظر به تحقیق و بررسی که در زمینه‌ی مدیریت محیط زیست از نظر اسلام صورت گرفت، مقاله حاضر به نتایج زیر دست یافته است: محیط زیست عبارت است از مجموعه عوامل طبیعی، مصنوعی و اجتماعی که در اطراف انسان وجود داشته، برزندگی اش اثر گذاشته و انسان نیز از آن متأثر می‌شود. از آنجایی که انسان عنصر جدایی‌ناپذیر از مجموعه‌ی نظام هستی است، پس موقعیت او در برابر طبیعت باید بر اساس حقیقت آفرینش تعیین گردد. همانطور که اراده‌ی تکوینی خداوند بر نظم و هماهنگی در جهان استوار شده، اراده‌ی تشریحی

⁵ محقق این کتاب، شعیب از نووط در پاورقی همین کتاب در نفس صفحه می‌گوید: این حدیث صحیح است. در مسند بزار و دیگر کتب حدیث نیز آمده است. بزار، 1988: 167/14.

او نیز بر چنین امری تعلق می‌گیرد، از این رو خداوند متعال از مخلوقات خود، به‌ویژه انسان- که موجودی مکلف و مختار است خواسته تا این نظم و توازن را نگهداشته و از تصرف منافی با نظام زیست محیطی پرهیز کند. در این تحقیق، محیط زیست به دو بخش که عبارت از محیط زیست انسانی و غیر انسانی می‌باشد، تقسیم شده است. محیط زیست انسانی نیز به سه بخش تقسیم شده است: محیط زیست طبیعی، محیط زیست مصنوعی و محیط زیست اجتماعی. دین مقدس اسلام برای اصلاح زمین، حفظ امنیت فضای سبز و طبیعت راه کارهای زیادی را به صورت عملی و اخلاقی به اجرا گذاشته است، زیرا هدف از تسلط بر زمین، استفاده از زمین و عمران و آبادی آن است، نه سیطره‌ی مطلق بر آن. در این تحقیق نیز آلودگی هوا مورد بررسی قرار گرفته و راه‌های بیرون رفت از آن در روشنی آموزه‌های دینی نیز بیان گردیده است. آلودگی هوا عبارت است از حضور یک یا چند آلاینده در آن می‌باشد. آلودگی هوا به وضعیت اشاره دارد که در آن هوا با مواد و ذرات آلوده کننده مانند گازهای ناخالص، ذرات معلق، ترکیبات شیمیایی و غیره یکجا می‌شود. نگهداشتن هوا از آلودگی نیز مورد توجه تمام فقهای اسلام بوده و در احادیث متعددی به سرسبزی و غرس نهال، مسلمانان را تشویق نموده که سبب پاکی هوا می‌گردد. به همین گونه ضرر رساندن به دیگران گناه دانسته شده است.

منابع

قرآن کریم

ابن خزیمه، ابو بکر محمد بن اسحاق، (ب ت) صحیح ابن خزیمه، تحقیق: محمد بن مصطفی الأعظمی، ناشر: المکتب الإسلامی - بیروت.

ابن ماجه، (ب ت) أبو عبد الله محمد بن یزید القزوینی سنن ابن ماجه، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقي، ناشر: دار إحياء الكتب العربية.

امرا، د. نورمحمد، (1394) اسلام و محیط زیست، سایت: کتابخانه‌ی عقیده،

WWW.aqeedeh.com

بخاری، ابو عبد الله محمد بن اسماعیل، (1388هـ)، صحیح البخاری، تحقیق: محمد فواد عبد الباقي. ناشر: المکتبة العلمية.

- بزار، ابوبکر احمد بن عمرو، (1988م) مسند البزار، تحقیق: محفوظ الرحمن زین الله، ناشر: مكتبة العلوم الحكم - المدينة المنورة.
- ترمذی، ابو عیسی محمد بن موسی، (1423هـ)، سنن الترمذی، تحقیق: عبدالباقی، نشر: المكتبة العلمية.
- حفیظ، محمد ذیاب، (1432) البیئة، حمايتها، تلوثها، مخاطرها، دار صفا للنشر، چاپ اول.
- سجستانی، أبو داود سلیمان بن الأشعث. (ب ت). سنن أبي داود. تحقیق: محمد محیی الدین عبد الحمید. بیروت: المكتبة العصرية.
- شیبانی، أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل. (1416 هـ). مسند الإمام أحمد بن حنبل. تحقیق: أحمد محمد شاکر. القاهرة: دار الحديث.
- طیالسی، ابوداود بن سلیمان بن جالود، (1419) مسند أبي داود الطيالسی، تحقیق: محمد بن الحسن، ناشر: دار هجر - مصر.
- ماسوندی، علیرضا و دیگران، (1401) نقش اعتقادات در حفظ محیط زیست از دیدگاه قرآن، مجله نامه الهیات، سال پانزدهم، شماره پنجاه ونهم.
- مغربی، حمید فغفور، (1388) اصول اخلاقی محیط زیست از منظر اسلام، فصلنامه اخلاق پزشکی، سال سوم، شماره هشتم.
- نیساپوری، مسلم بن الحجاج ابوالحسن قشیری، (ب ت) صحیح مسلم، تحقیق: محمد فواد عبدالباقی، ناشر: دار احیاء التراث العربی - بیروت
- هارون، علی احمد، (1423) جغرافیه الزراعیه، دارالفکر العربی، چاپ دو

